

ПРИЗВИСЬКА БЕРЕСТЕЙЦІВ, МОТИВОВАНІ ОСОБЛИВОСТЯМИ ЇХНЬОГО МОВЛЕННЯ

Григорій Аркушин

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Україна)

Резюме. Як правило, найбільше колективних прізвищ, що мотивовані особливостями мовлення діалектоносіїв, мають жителі окраїнних територій. У статті проаналізовані такі прізвиська берестейців та їхнє походження. Для більшості як корінних мешканців, так і для приїжджих мовлення жителів півдня та південного заходу Брестської області – це українські говірки, це українська мова.

Ключові слова: прізвиська, Берестейщина, державна мова, мовлення, громадянство

Серед багатьох причин виникнення колективних прізвищ одна з найголовніших – особливості мовлення окремої групи діалектоносіїв. Як відомо, бувають прізвиська, що належать окремому індивіду (*жéто*, бо так переселенець із Ратнівського району називав *жито*; *рóбл'у*, бо так наголошувала це слово уродженка Галичини; *з'áд'ина* ‘так називала *дядину*’; *квас* ‘так учителька вимовляла слово *клас*’ та ін.) або жителям одного населеного пункту (пор.: *патéл'ники*, бо так сільські мешканці називають *деруни*; *галáхи*, бо так називають *ворон*; *рiбоiки*, бо жінки звертаються одна до одної словами *мойá рiбоiко*; *вél'муси* через використання прислівника *вél'ми* і т.д.). Крім цього, існують прізвиська за особливостями мовлення мешканців декількох населених пунктів або й цілого краю; такі „видумки” і є предметом нашого дослідження.

Звичайно, головним „рушієм” цього прізвищкотворення стало протиставлення *я : він (вона), ми : вони*.

За нашими спостереженнями, найбільше колективних прізвищ за особливостями мовлення виникає на окраїнних територіях, якими для Західного Полісся є Берестейщина і Підляшшя. Різні фактори вплинули на формування цих говірок: тут добре збережена давня фонетика та архаїчна лексика, відсутній зв'язок із сучасною українською літературною мовою, сильні впливи сусідніх мов і їхніх говірок та ін. Зазначимо також, що на сучасне мовлення берестейців вплинуло також переселення та доселення мешканців, тобто змішування вихідців із різних регіонів, пор. таке свідчення:

*/ ну тут в |нашому се^л'і |зарас / |б'іл'ша час'тина / на |с'емдис'ат
про'центив / |може ї |б'іл'ше / то все |л'уде при|йж':і / ко'тор'і при|йхали*

/ і во^{ни} го^{вор}'ат' по-ро^с'їс'ки / [Аркушин 2012, 278] (далі після цитат з цього видання в круглих дужках указуємо лише сторінку);

/ м^{ного} при^{йеж}:их / м^{ного} при^{йеж}:их ¹оде / ч'ас'т' село ¹одо то вс'о ¹наши ха'ти / тут ми жи'в'їли / а там о'там в тих до'мах то при^{йеж}:і' / (302).

Дослідник підляських говірок і фольклору І. Ігнатюк зазначає: „Ствердив я, що на Підляшші майже в щодругому селі трохи інакше говорять” [Ігнатюк 2013, 9], з цієї причини тут побутують такі прізвиська: *штокали* через вимову *што*, замість *що*; *смички* за форми *ходилисмо* || *ходилисмо*; *хмаки*, бо вживають *ходиліхмо*; *микуни* за широке вживання форм *му робити* і *робитиму*; *декали* супроти *дзєкали* [Лесів 1997, 285]; *алéкач'і* і *ал'éкач'і*; *г'эч'ачки* || *гэц'ачки* ‘ті, що вживають *гэто*, замість *це*’; *л'ітв'іні* ‘прізвисько тих, хто *дзєкає*’; *штокмані*, бо вимовляють *што* ‘що’ та ін. [Аркушин 2007, 524–529].

Такі колективні прізвиська зафіксовані і серед жителів іншої окраїни Західного Полісся – Берестейщини (берестейців, берестюків), що є великою південною та південно-західною частиною Брестської області. За твердженням респондента з Тишкович Івановського району, / *шо д'ер'евн'а и'начєй го'ворат'* / *шо д'ер'евн'а то и'начєй го'ворат'* / <...> / *д'ер'евн'а гинши д'ер'евн'а то гинак го'ворат'* / (208).

Подасмо деякі „видумки”, відомості про яких можна знайти у збірнику текстів „Голоси з Берестейщини” [Аркушин 2012]. Насамперед зазначимо, що мешканці цього краю добре відчують, чим чуже мовлення відрізняється від їхнього. Порівняйте, як характеризує говірки сусідніх сіл мешканка Річиці Березовського району: / *а в Огородн'іках так йак' і ми* // [А в Песках?] / *а в П'есках ходи!* / *але!* / *іди!* / *не ол'а а гол'а* / *не око а гоко* / *а в нас було око* / *а вже в Соколов'є так йак в Зар'є* / *в Зар'єч:є йак в Зар'є* / *там ці і / хо'з'і / і'з'і / роб'і / хо'з'іц'і / роб'іц'і* / (148).

А вісімдесятилітня жителька Старомлинів Дорогичинського району так характеризує говірки трьох сіл, що у складі їхньої сільради:

/ *в З'дитови ше гонде* / *тут ше бито* / *ну вс'орав'но д'ругий ак'цент а там дал'шеї ше ете* / *и'начєй* / *тоно в нас тут в Хомс'ку а вже онде в Безд'іжи* / *то з'ноў вже вин* / *во'на* / *на ко'та к'ішка* / *в нас кушка кажут'* / *а / а то вже к'ішка* / *все по-д'ругому* / *в Гошови вже по-д'ругому йак у нас* // [А на стола, як у вас кажуть?] / *стул* / *а / а / а вже в Гошови чи в Безд'іжи стил* / *стил* // [То вже більш до українського?] / *а^{2а} до українс'кого* / *о* // <...> / *а ха'зайн ж Жабел'а онде* / *там і в Жабел'і етак го'ворат'* *би нас* / *і Заво'йен':є гетак би*

в нас / а вже Гн'іл'ець то Заво'йен':ем там / вже там хац'уки / ми називали // во'ни там хац'акайут' / о / а вже Гошов 'ето вс'о один кол'хос / Гошов / За'туч:е / вже там во'ни ° в нас стул а во'ни стил кажут' / і там м'ного дешо во'ни вже т'вердо го'вора'т' / вже во'ни и'начей / один сил'сав'ет / ^aтри / три м'ови // (192–194).

Самі берестейці Брестську область поділяють на дві частини: там, де дзekaють і цekaють || цикають (менша), і там, де немає ні дзекання, ні цекання (більша), а лише декання чи дєкання. Саме ці фонетичні явища взяті ними за основу поділу на білоруське і небілоруське мовлення. Зауважимо, що берестюки, власне жителі Берестейщини, досить гостро реагують на особливості мовлення дзekaючих сусідів і відмежовують себе від них, пор.:

[По-білоруську говорять у вас?] / н'е-н'е (покрутила головою) / так оде в нас не го'вора'т' / того в нас не'ма оде // в нас т'ико по-нашому / (302);

/ і руске по'м'ішани / і: укра'їнс'ке / а б'ело'руского в нас об'ше ни'ма // от йак йа са'ма училас'а в ш'кол'і б'ело'руск'ій йа'зик / то ха'з'іў / ра'б'іў / ну ми ш так ни го'воримо / (334);

[По-якому говорите?] / н'е по-б'ело'руску // [Хадзіць, рабіць] / н'е-не-н'е! / <...> / по-б'ело'руску в нас не'ма та'ких / не'ма-не'ма (махнула руками) то вже ту'ди (показала на північ) / (430);

/ знайте йа не по'л'ачка / не б'ело'руска // в м'инс'ку зу'с'ім по-дру'гому го'вора'т' / (380);

/ в нас в т'ис'ачу див'цот сорок п'ятому роц'і тут не було чути ни б'ело'руск'ій м'ови / ни 'етої / е / ро'с'ійскій м'ови / <...> / а ми ше та'ко / ми раз'ом с:о'бойу го'воримо / на'шійу м'овойу / ну то'бто укра'їнс'к'ійу / (278);

/ ну Укра'їну знайу вс'о / і йіхн'ій розго'вор ме'н'і н'равиц':а вел'ми // б'ело'руск'ій не н'равиц':а / а руск'ій н'равиц':а / укра'їнск'ій н'равиц':а і ше н'ем'ецк'ій / (420).

Таке протиставлення призвело до того, що, за свідченнями респондента з Мотикал Брестського району, / от йак приш'ли значит' со'в'ети / <...> / то в нас вс'о викла'дан':а вел'ос'а на / на б'ела'руском // ал'е л'уде / 'ето д'іти не по'шли в ш'колу // було та'коіе / і там було та'коіе шос' там / ^{зм} / шос' та'коіе було / і / і п'іс'л'а того нам вс'і п'ід'ручники да'ли на / тил'ко на ро'с'ійс'ку м'ови / (280).

Отож, і до сьогодні існує протиставлення між дзekaючими і недзekaючими носіями говірок, хоч ще Ю. Карський свого часу зауважував про псковські говірки: „Дзекання у деяких місцях дійсно спостерігається; але тільки через нього вважати мовлення білоруським я не наважуюсь”

[Карский 1962, 437], однак для жителів Берестейщини це найголовніша ознака для розмежування:

/ в мене от сист'ра на Ганцов'іч'ах / там з'екаіут / там вош'е вош'е / ну ч'істи б'ело'руси / то вже там / бол'ш так'і м'іах'і (говір) / (246).

На Берестейщині, як і на Підляшші, дзекаючих прозивають лит'винами || л'іт'вінам'і || л'іт'вінам'і || л'іц'вінам'і (ця назва не пов'язана із сучасною Литвою та її мовою):

/ л'іц'віни то гето под Ро'жани звал'і / под Ро'жани / гето ми звем л'іт'віни / а вош'е нас / пал'ашук'і / (20).

Через це у недзекаючих регіонах їх дразнили так: / л'ітовка за'била в'овка // (380). Не тільки у мовленні, а навіть у весільних звичаях виявляли відмінності: [А от весілля однаково, як у вас і як там?] / у нас / в'род'і з л'іт'вінами не так к'рохи / йак ми кажем л'іц'віни / там начі'наіут с'вад'бу в'ечори / а в нас н'е // (22).

Літвини мають ще одне прізвисько – хац'у'ки^і або гац'у'ки^е, оскільки вони досить відчутно цекають, особливо вимовляючи слово хотіти – хац'іц'і:

/ в нас хац'у'ками прози'ваіут' / то Гни'л'ец' гонде / вош'е хац'акаіут' тож'е / то нас / йіх йак вош'е рос'казуіут' / хац'у'ки^і // о'так-о / вош'е б'ито / б'ито по-б'ела'руски / ну йак'і слув го'ворат' / вош'е / вош'е м'ниго так'іх / онде ж не'дал'око нашо'го сил'са'в'ета нашо'го кол'хоза / Гни'л'ак не'дал'око гонде / (194);

[В Івацєвицькому районі там розговор такий самий, як тут?] / а н'е! / там на ц'а-ц'а-ц'а: / там ца'цакаіут' / і вот в'з'ат'і в нас: в Р'е'чици / в Ого'родн'іках од'і'накови / а вж'е в д'е'р'евн'е Соко'лово / там вж'е тож'е ц'ікаіут' / (148);

/ в нас хо'дила кажу'т / хо'дила / а вот там вже М'інска об'лас'т' мо'іе д'ети то там вже / ц'а'хаіут' / (165).

Як бачимо, літвини не говорять, не бають, а хац'акаіут', ца'цакаіут', ц'а'хаіут', ц'ікаіут', а протиставлення зроблені лише на основі того, з'екаіут || ц'екаіут а чи д'екаіут мовляни.

Жителів півдня, центру та заходу Брестської області літвини прозивають пал'ешу'ками, відмежовуючись від них:

/ на нас вош'е / йак туди без Га'цєвичи / е / то ете кажу'т' <...> шо вже вош'е / ми^е / ми не во / не йіхн'і ми^е <...> / ви пол'ес^{ни}:е <...> пол'ішу'ки / (200).

Мовлення полішуків схарактеризовано так:

/ вош'е нас і драз'н'іл'і / ми кажем / йак / драз'н'іл'і йак драз'н'іл'і? / зар'ецк'ііе хо'д'іл'і вж'е / в ш'колу / е / ди'кон' ди'ко'б'іла шо

по_в'ігон'і хо_д'іла // нас / нам та_куйу пото_му_шо ми д'і / хо_д'і / а_во_ни вже хо_з'і // (148).

Крім цього, берестюків ще прозивають хах_ла_ми, оскільки їхні говірки мають найхарактерніші риси української мови:

/ йа по_сво_йему / по_дере_венски гово_ру по_теб_ренски / <...> / гово_рат шо_йа хах_лушка / а_йа не_хах_лушка / ну ме_не все хах_лушка / (132).

Зрозуміло, що мова хах_лів – хах_л_а_у_ка: / у нас б_ачте м'ішаниї [язик] / хах_л_а_у_к'іі і / і: мо пол_ске сло_во / разни сло_ва / [Але до якої мови ближча?] / до вкра_їнс_кийї / (246).

/ наші йа_зик / бул_шинст_во св'а / йа_киіс' та_киї_о пуд_укра_їнс_кий пуд_ходит' / (334).

І як найвагомійший аргумент, що це українське мовлення і що це українці, приймаємо свідчення “чужих”, тобто вихідців з інших регіонів, пор.:

/ але д_ехто по_йавиц'_а пост_орон':іі чо_л_о_в'ік ка_же / а ви йа_к го_ворите? / по_укра_їнс_ку? / (314);

/ ві_н був в Во_лко_лиску / <...> / то по до_рози в с_торону мусит' Г_родно / а_га / то ми_е за_й_хали ту_ди_е / на с_вад'б_у / то нас ни_х_то ни ка_зав шо ми б'_ело_руси / гово_рили вс'і шо ми вкра_їнці / [Чи хах_ли?] / ха_х_ли чи укра_їнці / (334);

/ йа н'і_коли в Лу_н_інци ро_била / <...> / то там / мене вс'_о вре_м'_а хах_лух'_ійу з_вали / (246);

/ на нас го_ворот шо вже м'і у_кра_їнци / о / вже в нас под у_кра_їнску все / (164).

У зв'язку з тим, що в Білорусії дві державні мови – російська і білоруська, а існування української взагалі не визнано на державному рівні, то й вироблений специфічний мовний “еталон” із м'якістю приголосних перед давніми *e* та *i*, пор.:

/ тамика к_рохи_і и_начеї / там вже не_так го_ворот // [А що не так?] / ну: / во_ни сов'_ем дру_гойе / йа_кос' бол'_и до_бело_русского йази_ка / по_бело_руску вже ч'_исто мову / а_ми / а_наша мова не_роз_береш / не_роз_бери_по_і_ми_і йа_кайа / хто йо_го з_найе / а_там вже и_начеї / там йа_к_то дел'_ікат'_н_еї // та вже_ї в До_бич'_ин вже и_начеї го_ворот / коло Пру_жан // [А там як?] / йа_к вам ска_зати? / н_е / там дел'_ікат'_н_еї йа_к_то го_ворот / [По_бело_руски?] / да / от ми ка_жемо при_м'_ерно сме'_тана / в_них см'_е_та:на / вже_бу_де дел'_ікат'_н_еї та_к'і // дел'_ікат'_н_еї там го_ворот // (20).

/ вс'_о то в_нас зм'_аг'_ч'_ен'_а а_там твер_д'_іше // (162).

Дехто з мовознавців схильний вважати, що ця м'якість приголосних збережена ще з давніх часів, інші – що це сучасний вплив білоруської мови. Але як би не було, а в частині українських говірок Берестейщини приголосні перед *e та *и вимовляють твердо і донині, хоч це суперечить виробленому “еталону” (пор. см'етана), через що цих мовлян називають г'ідунáми (г'ідуні || г'ідуні^е || г'едуні) (очевидно, утворення від прикметника гідкий):

/ а в'же / ту'да пуд Кобрин / то там 'йакоc' вс'о кажут то по-г'ідунски / г'ідуні // (20).

/ а г'ідуні^е 'ето в нас о'там йес'т' 'с'ола / 'дал'ш'е од нас вглип 'етого / там вж'е г'едуні називайут // [А чого так?] / ну там: ^м мова сов'с'ем дру'гайа / в нас кажут ко'лі а там ко'ли // от: а'коіе / (162).

Зрідка ще вказують і на відмінності в лексиці: / г'ідуні / 'ето у нас с'уди да'л'еї к'ришку / за Дорогичен' чи в Дорогичин'і в'же чи Йун'топол' там / в'же не так го'ворат / хо'деле / ро'бели / ну // [Негарно так вони говорять?] / так / ну йак во'ни го'ворат / в нас кажут гун а во'ни туз'ік / в нас кажут // бу'л'ба а во'ни кар'топл'і / ота'ко йе шчо т'рохи в'же / (130).

На Берестейщині, як і в усій Білорусі, ще й зараз на державному рівні ведеться “боротьба” з українством: українські говірки, виявляється, це – “своєасаблівія беларускія гаворкі”, ті, хто по-білоруськи ніколи не говорив і не говорить, це – корінні білоруси, а хто бажає записати себе українцем, той націоналіст, тому він повинен пройти тернистий життєвий шлях (пор. розповідь П. В. Пилипука з Мотикал Брестського району [Аркушин 2012, 282] або Л. С. Романович з Малорити [Аркушин 2012, 504–506]). А щоб не прилипло “страшне” слово націоналіст, то починай говорити російською мовою, і тоді станеш “інтернаціоналістом” (саме ця причина змусила уродженця с. Соболі Березовського району, організатора Музею матеріальної культури Західного Полісся, в розмові навіть з односельцями не вживати своєї “націоналістичної” говірки). І ця “боротьба” дала певний результат: середнє і молодше покоління білоруське громадянство почали ототожнювати з білоруською національністю, через що вже вважають себе “чистими” білорусами, пор.:

/ в нас 'даже ни родствеников не^има на Ук'раїн'і н'ікого / 'ч'іста 'ета / б'еларуси кор'е'н:ійе // [А як ви вивчили українську мову? От нема нікого в Україні, а вивчили.] / а в нас не ук'раїнска а то п'росто обикно'в'ена мова / тут в нас і / і 'пол'ски / і 'руски / і б'елоруски і / 'ето 'самоіе // [А українських нема?] / н'е / не'ма / [Ні капельки?] / н'і 'кап'ел'ки не'ма / [А ви кажете хадзілі, якщо ви білоруси?] / н'е / ми го'ворим хо'дили /

ро|били / ко|сили / во|зили // [А як по-українськи?] / по|н'ат':а не |майу йак там| гово|р'ат / (134);

/ |мене вс'о| врем'а хах|лух'ійу з|вали / хо|т'а йа |ч'істо б'іло|руска / ка|жу йа ни хох|луха / ну шо в нас д'іа|л'ект |м'есний та|к'ій / (246–248).

/ а |молот' ни |знайе хто во|на |є / ^{om} / вс'і |кажут' та|ко от / бо |бат'к'і то по|жили та|к'ійі в|перто го|ворат' ш'о / от |ми б'ела|руси / бо запи|сали б'ела|русами / <...> / ^{om} / а запи|сали вс'іх б'ела|русами ^{i вс} / і |все / і / і |так вже с |луко|л'ін':а в |по|ко|л'ін':а |іде / ти б'ела|рус / а |гово|рити ни |в|м'іє по-б'ела|рускиⁱ / ни |знайе от / а се|бе в:а|жайє / в|род'і йак |бито б'ела|рус / <...> / молод'н'ак у|же го|ворит' |тил'ко по / по-|руск'і / ^{бо} по-дру|гому не^u |знайут' / дру|гої |мови // <...> / о|то / |наше по|ко|л'ін':а |вимре і |тут вже не^u |буде ко|му і |го|во|рити / (276–278).

Ось такі сумні результати отримали, аналізуючи лише колективні прізвиська берестейців, що мотивовані особливостями їхнього мовлення. На жаль, говорячи про анклавних українців, зокрема жителів Берестейщини, приходиться говорити і про мовну політику, та й не тільки, держави Республіка Білорусь.

Ці слова в останній цитаті – / |наше по|ко|л'ін':а |вимре і |тут вже не^u |буде ко|му і |го|во|рити / – хотілося б спростувати, оскільки такі гіркі думки полонили були і нас, коли на початку 80-их років на Берестейщині вперше робили діалектологічні записи, – тоді подумали: хоч би до 2000 року тут дожила українська мова. Але, на щастя, вона ще живе...

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин Г., 2007. *Голоси з Підляшшя* (Тексти), Луцьк.
 Аркушин Г., 2012. *Голоси з Берестейщини* (Тексти), Луцьк.
 Ігнатюк І., 2013. *Українські говірки Південного Підляшшя* (опис, тексти і словничок), Люблин.
 Карский Е.Ф., 1962. *К вопросу о границе белорусских говоров* (По поводу статьи акад. А.И. Соболевского „О русских говорах вообще и белорусских говорах в частности”), в: Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва, 1962, с. 435–440.
 Лесів М., 1997. *Українські говірки у Польщі*, Варшава.

NICKNAMES OF BREST OBLAST RESIDENTS DETERMINED BY PECULIARITIES
OF THEIR SPEECH

Summary. As a rule, majority of group nicknames determined by peculiarities of language spoken by users of a given dialect are given to residents of peripheral areas. The paper provides an analysis of nicknames given to residents of the Brest Oblast and of their origin. For majority of both indigenous and non-indigenous residents of the Brest Oblast, languages spoken by residents of southern and south-western areas of the region constitute Ukrainian dialects.

Key words: nicknames, Brest Oblast, official language, speech, nationality